

І. В. Музика

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ

ЛІБЕРАЛЬНА ІДЕОЛОГІЯ ЯК ФАКТОР
ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Протягом останніх десятиліть у зарубіжній і вітчизняній науці численні наукові дослідження були присвячені проблемі трансформації суспільства. Основною рисою суспільних трансформацій вчені вважають занепад «волюнтаристських та мобілізуючих держав» та заміна їх державами нового гуманістичного типу (демократичними правовими і соціальними) внаслідок поширення «хвилі лібералізму», що призвело до зміни інституціональної та соціально-групової структури суспільства¹.

Процес трансформації охоплює, окрім соціальної, економічної, політичної, культурної (духовної) сфер, також правову сферу [5, с. 352–380]. З середини XIX ст., спочатку у правових системах англо-американського типу, дещо пізніше – романо-германського, поступово почала концептуально оформлюватись та реалізуватись ліберальна теорія права. Зокрема Р. Дворкін зазначає, що ліберальна теорія права, основи якої закладені ще Джеремі Бентамом, складається з двох частин: нормативної і концептуальної. Ядром останньої є ідея особистих прав людини. Ці обидві частини складають загальну теорію права і мають комплексний характер. Загальна теорія права, підкреслює вчений, має багато зв'язків з різними розділами філософії, а саме філософією політики та моралі, філософською антропологією, філософією мови, логікою та метафізикою. Тому загальній теорії права доводиться раз у раз

визирати ту чи ту позицію в суперечці з філософських проблем, що не є виразно правовими [1, с. 7-9]. Розвитку сучасної ліберальної теорії права сприяли праці Дж. Л. Остіна, Г.Л.А. Гарта, Дж. Ролза, Ф. А. Хайека та ін.

Розглядаючи сучасне європейське, в тому числі і вітчизняне, право як концептуальний вираз ліберальної ідеології, слід виокремити її «ідейне ядро». Традиційними засадами ліберальної ідеології є: абсолютна цінність людської особистості; свобода і юридична (формальна) рівність всіх людей; демократія; визнання раціонального та морального начал природи людини; визнання державою і суспільством та гарантування невідчужуваних прав і свобод людини та автономії індивідуальної волі («особистий імунітет»), верховенство права і правового закону; створення держави на засадах загального консенсусу з метою захисту і реалізації прав і свобод людини; визнання народу (громадянського суспільства) джерелом влади і права; визнання принципу взаємної відповідальності між державою і особою, державою і громадянським суспільством; обмеженість впливу і сфер діяльності держави за рахунок передачі певних її функцій громадянському суспільству, що є можливим за умови високої соціальної (економічної, політичної та ін..) активності громадян; контроль за діяльністю держави з боку громадянського суспільства; визнання і реалізація принципу розподілу влади; функціонування парламентаризму на основі багатопартійності тощо.

Саме ці засади протягом останніх двох століть активно впливали на формування сучасних засад праворозуміння у Європі та Сполучених Штатах Америки. Завдяки ідеям лібералізму в юриспруденції повстали такі ключові проблеми сучасності: людський вимір права, відмінність між правом і законом; легітимність права і законодавства; шляхи формування права та суб'єкти правотворчості; право як культурно-цивілізаційний феномен; співвідношення права і свободи та ін.

У країнах Східної Європи та колишнього Радянського Союзу трансформація правової сфери під впливом ідей лібералізму розпочалась, в основному, наприкінці 80-х років XX століття й триває і у наш час.

¹ Див.: Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998. – С. 21; Заславская Т.И. Постсоциалистический трансформационный процесс в России // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 1998. – № 3. – С. 133; Смелзер Нил Дж. Социальные преобразования и социальные перемены // Международный журнал социальных наук. – Ноябрь 1998. – № 23. – С.17; Турэн Алэн. Социальные трансформации двадцатого столетия // Там само. – С. 10; Долженков О.О. Тоталитаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. – Одеса, 2000. – С. 121–181; Колодко Г.В. Глобализация и перспективы развития постсоциалистических стран.– Минск, 2002; Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К., 2003 та ін.

Зокрема, значний вклад у процес лібералізації вітчизняної правової системи внесли такі відомі сучасні українські вчені-юристи, як Ю.С. Шемшученко, П.М. Рабінович, В.Я. Тацій, О.М. Мироненко, О.Ф. Скакун, М.І. Козюбра, В.Д. Бабкін, В.Б. Авер'янов, В.Ф. Погорілко, В.В. Цветков, А.Ф. Колодій, Н.М. Оніщенко, О.І. Ющик, А.П. Заєць, В.М. Селиванов, Я.М. Шевченко та ін.

На наш погляд оформлення ліберальної теорії права в українській юридичній науці було започатковано П. М. Рабіновичем, який розвинув концепцію загальносоціального права. Зокрема, П. М. Рабінович стверджує, що право, як загальносоціальна категорія (загальносоціальне право, тобто не державно-владне, не «юридичне») виступає як певні можливості учасників суспільного життя, необхідні для задоволення потреб їх існування й розвитку, які об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів і виникають та діють незалежно від держави. Різновидом загальносоціального права є права людини – певні можливості, які необхідні для задоволення потреб її існування й розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх людей. А як спеціальносоціальна категорія (спеціальносоціальне право або юридичне право) існує у таких формах як об'єктивне та суб'єктивне, публічне та приватне, матеріальне та процесуальне, регулятивне та охоронне право [8].

Багато в чому схожим до концепції юридичного утилітаризму Джеремі Бентама та Джона Стюарта Мілля є «потребовий» підхід П. М. Рабіновича, під яким вчений розуміє здатність правової системи задовольняти основні потреби й інтереси індивідів, їхніх спільнот та об'єднань, а також усього суспільства. Застосування цього підходу, на його думку, дозволяє встановити, потреби якої частини соціально неоднорідного суспільства (а серед них є завжди потреби специфічні, незагальні) відповідає найбільшою мірою реальне функціонування держави і права, а потребам якої його частини воно, можливо, навіть не суперечить [9, с. 23].

Тобто, зміни у загальній теорії права, насамперед, торкаються такої фундаментальної категорії як праворозуміння. На думку автора статті, праворозуміння є складною комплексною категорією, яка має наступні аспекти:

– *Соціокультурний*: право як соціальний і культурний феномен, основними проявами якого

є правові відносини, правова культура та правова свідомість.

– *Функціонально-інструментальний*: взаємовплив права і інших соціальних феноменів: (політики, економіки, релігії); взаємовплив права і суспільства в цілому, соціальних груп і організацій (держави, церкви, громадських об'єднань, етносів, класів, тощо); право як інструмент вирішення конфліктів; дія права.

– *Аксіологічний*: право як система цінностей.

– *Ідеологічний*: право як вираз певної ідеології (політичної, релігійної тощо); сутність права; право як міра свободи, право як певні можливості (права і свободи людини), рівність і нерівність у праві.

– *Інформаційно-комунікативний*: право – потоки інформації, що мають прямий і зворотній зв'язок; нормативна комунікація права та юридична комунікація; право як лінгвістичний, психологічний і поведінковий феномен; право як засіб людської взаємодії [7].

– *Структурно-змістовний*: ознаки права, будова (структура права), зміст права, форми права.

– *Еволюційний*: походження, розвиток права; рівні (рос. «уровни») права /право соціальної групи, національне (загальнодержавне) право, право союзів держав і міждержавне (міжнародне) право, планетарне право, космічне право/; ієрархія права [12, с. С. 290–315].

Фундаментальні зміни ідеологічного аспекту праворозуміння у кінцевому результаті мають призвести до суттєвої трансформації всіх його аспектів. Зокрема, лише нормативна частина ліберальної теорії права – яка закріплена в діючому законодавстві України, зумовлює трансформацію всіх сфер праворозуміння, і, насамперед, таких його аспектів: правової свідомості та правової культури, ціннісного, сутнісного, змістовного, еволюційного та ін.

Засади нормативної частини ліберальної теорії права закріплені у конституціях більшості держав світу і у Конституції України, зокрема. Так, основними принципами конституційного ладу в Україні є демократизм; принцип народовладдя; принцип поділу влади; принцип верховенства права; найвища юридична сила Конституції та визнання положень Конституції нормами прямої дії; політична, економічна, ідеологічна багатоманітність, рівність і рівноправність всіх форм власності та ін. (статті 1, 6, 8, 9, 13, 15, 19, 69, 71 та ін.). Вказані принципи та положення одночасно є принципами і засадами правового ладу в Україні.

Багато у чому концепція лібералізму вплинула на формування принципів сучасного україн-

ського права, серед яких чільне місце посіли загальнолюдські (міжнародні, загальноцивілізаційні) принципи – гуманізм, юридична рівність, свобода, демократизм, справедливість, законність, а також загальноправові – верховенство права, рівність всіх перед законом і судом, взаємозв'язок прав і обов'язків, відповідальність за вину, невідворотність відповідальності та ін. [10, с. 260-261], які втілюють засади лібералізму у вигляді системи цінностей, закріплених у правових нормах та приписах.

Зокрема, ідеї лібералізму знайшли свій безпосередній вираз у системі основних (невід'ємних) гарантованих прав та свобод людини та громадянина, закріплених у Конституції України, які традиційно поділяють на наступні групи:

1) особисті, до яких належать права: на вільний розвиток особистості (ст. 23), на життя (ст. 27), на повагу до гідності (ст. 28), на свободу та особисту недоторканість (ст. 29), на недоторканість житла (ст. 30), на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), на невтручання у особисте та сімейне життя (ст. 32), на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33), на свободу думки і слова (ст. 34), на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

2) політичні права і свободи: право на об'єднання у політичні партії та політичні організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на мирні збори та маніфестації (ст. 39), право на звернення (ст. 40), право на вільне здійснення свого волевиявлення (статті 69, 71).

3) економічні, соціальні і культурні права: право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст. 43), право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), право, зумовлене гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї (статті 51, 52), право на освіту (ст. 53), право на свободу творчої діяльності (ст. 54).

Визначальну роль у ліберальній трансформації праворозуміння, на наш погляд відіграє також соціокультурний аспект. Найбільш активного впливу повинні зазнавати правова культура та правова свідомість, без зміни і розвитку яких,

гарантовані конституційні права і свободи не реалізуються, залишаються декларативними, існуючими формально, у той час, як суспільство продовжує жити за своїми старими уявленнями, звичками і стереотипами поведінки.

Разом з тим, у посттоталітарних та постгеноцидних суспільствах, зокрема, українському, розвиток правової культури та правової свідомості відбувається досить повільно. Основною причиною більшість вітчизняних вчених вважає правовий нігілізм – основний тип правової свідомості українського суспільства, і, що найбільш тривожно, більшості правлячої еліти. Правовий нігілізм виступає як антитеза ліберальним цінностям – толерантності, поваги до права та людської особистості, узгодження інтересів і прагнень індивіда з інтересами суспільства та ін.

Теоретичні форми правового нігілізму різномунітні. Історії світової соціально-філософської думки відомий регресивний нігілізм представників різних давньогрецьких та римських філософських шкіл – циніків, софістів, скептиків, політичний нігілізм Н. Макіавеллі, естетичний нігілізм Ф. Ніцше, класовий нігілізм марксистів, антиетатичний нігілізм анархістів, правовий нігілізм толстовства тощо. Зазначені теорії послугували доказом від противного неспроможності правового нігілізму як доктрини та соціальної практики [6, с. 218].

На думку О. А. Менюка, правовий нігілізм є загальносоціальним явищем, притаманним певному етапу розвитку цивілізації, і стримати його поширення можна лише за умов з'ясування всіх чинників його існування, основних джерел, що живлять, відтворюють та модернізують це соціальне явище [4, с. 30].

Як явище, правовий нігілізм в українському суспільстві має історичне коріння. Про це зауважував ще Б.О.Кістяківський, який витоки правового нігілізму українського суспільства виводив ще з часів перебування українських земель у складі абсолютних монархій – Російської та Австро-Угорської, де право ототожнювалось з законодавством, джерелом права була воля монарха. За таких умов у свідомості переважної більшості населення право асоціювалось з актами монаршої влади, які часто були несправедливими, антигуманними, спрямованими проти інтересів більшості людей. Тобто склалось враження, що право може бути несправедливим.

Після Жовтневої революції, правовий нігілізм ще більш поширився внаслідок не виважених дій більшовицької влади, яка спробувала у період «воєнного комунізму» підмінити правові норми так званим «пролетарським» («червоним пра-

вом)), яке заперечувало нормативний характер права і мало існувати у формі пролетарської правосвідомості. Вкоріненню негативного ставлення до права сприяли також грубі порушення прав людини у період сталінського тоталітарного режиму, коли правові норми підмінялись політичними нормами. Це стало причиною появи антиправових нормативних актів, заснованих не на праві, а на «волі пролетаріату» (тобто його комуністичних вождів) та доцільності політичного моменту (тобто їх власному розсуді).

У незалежній Україні явище правового нігілізму ще більш поширилось в наслідок падіння рівня життя людей, соціальної дезінтеграції, девальвації системи суспільних цінностей, ідеалів і моралі, криміналізації та корумпованості суспільства. В такій ситуації подолання правового нігілізму є найпершим і найважливішим завданням на шляху становлення правової держави, а, отже, і прискорення процесу ліберальної трансформації правової системи в Україні.

Поряд з правовим нігілізмом, іншим негативним фактором, що гальмує цей процес в Україні, є придушення автономії волі людини. Зокрема, ще І. О. Ільїн зазначав, що придушення автономії духу породжує в ньому «безмовність і пасивність», відсутність відповідальності за свої дії, неконструктивну критику і нігілізм, нездатність до творчого споглядання і вільного прийняття права. Така людина не здатна жити в духовній єдності зі своїм народом і не належить духовно своїй державі. І якщо в країні багато таких людей, позбавлених автономної патріотичної правосвідомості, то держава набуває формального характеру і приречена на загибель або на підкорення іншою державою [3, с. 337–338]. Синдром «безмовності і пасивності» проявляється в сучасному українському суспільстві у вигляді комплексів національної меншовартості та сором'язливості, відсутності консенсусу між прозахідно та проросійсько орієнтованими частинами політичної еліти та населення, відсутності чітко визначених перспектив політичного розвитку та повторенні російських сценаріїв у економіці та у правовій сфері.

Серед причини повільної зміни правосвідомості Г. Спенсер та Ф. Фукуяма називають – невміння і небажання кооперуватись, звичку до наглядача з нагайкою, соціальну пасивність, недовіру до держави і, разом з тим, звичку до перекладання на державу (органи влади) турботи про існування та добробут індивіда, деформацію особистості, викликану втратою звичної системі цінностей та негативними емоціями стосовно майбутніх перспектив погіршення рівня життя,

втрати існуючих матеріальних і духовних благ, які ґрунтуються на негативному досвіді минулого розвитку суспільства [11].

Зокрема, як зазначає І. О. Кресіна, для деяких соціальних інтеграцій посткомуністичних суспільств характерна довгострокова «запрограмованість» на попередній морально-практичний досвід, на боротьбу за елементарне виживання в умовах багатофакторної залежності від влади. Пострадянські суспільства в Україні та Росії залишаються пасивними та байдужими до того, щоб включити до сфери своєї соціокультурної життєдіяльності демократичні стандарти і принципи, власне цінності громадянського суспільства. Трансформації таких суспільств відбуваються на обмеженій території, тільки там де ніщо нове не загрожує правлячій еліті, де виключене створення розгалуженої системи трансляції вимог громадян до владних структур. В українському і російському суспільствах утворились своєрідні непрозорості на непроникності, що означили цілком автономні зони самоорганізації, які живуть за власними правилами і нормами й виробляють моделі розвитку тільки для себе. Натомість встановлюються стандарти соціальної дії, механізми соціалізації, що не тільки придушують прагнення соціальних груп та індивідів набути громадянського виміру, а й зберігають їхнє повне безправ'я, позбавляють людину самої потреби у громадянських правах, у досягненні особистісної ідентичності [13, с. 36].

Справедливість оцінки І. О. Кресіної підтверджують соціально-політичні наслідки «помаранчевої революції». З боку представників «помаранчевої» влади – швидка відмова від програмних цілей соціальних перетворень і, насамперед» від прогресивної та конструктивної трансформації державно-правових інститутів, а з боку «помаранчевого» соціуму – швидке розчарування, яке перейшло у пасивне споглядання за діями влади. «Запрограмованість» на попередній негативний морально-практичний досвід радянських та кучмівських часів продиктувала і пасивну вичікувальну позицію та неадекватну оцінку українським соціумом спроб розвалу суспільства та країни за штучно створеними причинами – боротьбою за державний статус російської мови, псевдофедералізацією (що, насправді є намаганням створити, згадані вище, «автономні зони самоорганізації»), що за своїм статусом більше нагадають землі наділені феодалним імунітетом, ніж федеративні утворення, що мають ознаки суверенітету, розвинену інфраструктуру економіки, культурну та етнічну самоідентичність), необґрунтованим підвищення цін на основні товари споживання та

комунальні послуги за умов збереження попереднього рівня доходів населення, що фактично загрожує глобальною соціальною кризою і пауперизацією більшості населення.

На відміну від марксистської соціології, сучасна соціологія, виходячи з законів самоорганізації суспільства, заперечує лінійність суспільного розвитку, передбачаючи багатоваріантність його шляхів. Загальнолюдські (ліберальні) цінності не є закономірною і природною метою соціодинамічних процесів, вони не стверджуються самі по собі в результаті прогресивного розвитку людства. Первинною є необхідність порядку [1, с. 92–107]. Порядок же може засновуватись на різних цінностях, в тому числі, і на антиправових. Тому можливість побудови правової соціальної демократичної держави і громадянського суспільства в Україні залежить цілковито від шляху, який обере більшість суспільства. Найбільш оптимальним шляхом у цьому напрямку сьогодні вбачається встановлення порядку, заснованого саме на ліберальних (загальнолюдських) цінностях та ліберальній теорії права. Можливість обрання такого шляху зумовлена, на нашу думку, виключно активною суспільною позицією українського соціуму, його узгодженими, наполегливими діями, спрямованими на підвищення рівня правової свідомості та правової культури, викорінення правового нігілізму з метою вироблення нового (ліберального) типу праворозуміння.

Перелік літератури

1. Бевзенко Любов. Духовное измерение в процессах социальной саморегуляции // *Философская и социологическая мысль*. – 1996. – № 7–8.
2. Дворкін Роналд. Серйозний погляд на право / Пер. з англ. А. Фролкін. – К., «Основа», 2001. – С. 7–9.
3. Ильин И.А. О сущности правосознания / Ильин И. Собрание сочинений в 10 т. – Т. 4. – М., 1994. – С. 337–338.

4. Менюк О. Ф. Формування правової культури підприємця: теоретичні і практичні аспекти. – К., 2003. – С.30.

5. Нерсесянц В. С. Философия права. – М., 1998.

6. Нігілізм правовий // Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права: Словник. – К., 2003. – С. 218.

7. Див.: Поляков А. В. Общая теория права. Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного похода. – СПб., 2004: Поляков А.В. Постклассическое правоведение и идея коммуникации // *Правоведение*, 2006. – № 2. – С. 26–43; Ван Хоек М. Право как коммуникация // *Правоведение*, 2006. – № 2. – С. 44–54.

8. Рабінович П.М. Социалистическое право как ценность. – Львов, 1985. – С. 37–38; Рабінович П.М. Основы заглавной теории права и державы. – К., 2001. – С.9; Рабінович П.М. Сучасне європейське праворозуміння // *Право України*. – 2006. – № 3. – С. 5–6.

9. Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного правознавства: досягнення і проблеми // *Юридична Україна*. – 2003. – № 1. – С. 23.

10. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Харків, 2006.

11. Див.: Спенсер Г. От свободы к рабству // *Опыты научные, политические и философские* / Пер. с англ. Под ред. Н.А. Рубакина. – Минск, 1998. – С. 1361–1363. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Пер. с англ. под общ. ред. А. В. Александровой. – М., 2004. – С. 339–357.

12. Див.: Фукуяма Ф. Великий разрыв / Пер. с англ. под общ. ред. А.В. Александровой. – М., 2004.

13. Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К., 2003. – С. 36.

І.В. Музика

ЛИБЕРАЛЬНАЯ ИДЕОЛОГИЯ КАК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ПРАВОПОНИМАНИЯ

Трансформация современного правопонимания обусловлена распространением и влиянием либеральной идеологии. В нашем представлении именно идеологический аспект правопонимания обуславливает трансформацию всех других аспектов этой сложной комплексной категории, которая определяет особенности существующего общественного порядка, в частности, праворядка, а также – пути развития общества в целом.

І.В. Музика

LIBERAL IDEOLOGY AS A FACTOR IN TRANSFORMATIONS OF MODERN CONCEPTS OF LAW

The transformation of the modern concept of law is conditioned on the expansion and influence of liberal ideology. In author's view the ideological aspect of the concept of law determines the transformation of all other aspects of this complex category which, in turn, determines peculiarities of the present public system, in particular, legal order, and also ways of the development of society as the whole.